

1. Bevezetés¹

E tanulmányban a címben idézett, eltérő földrajzi megoszlású, nyelvjárási változatoknak tekinthető szerkezeteket elemzem. Azt vizsgálom, mi az, ami közös, és mi az, ami eltérő bennük. Arra is választ keresek, miért épp a személytelen modálisok: a *kell* és a *szabad* esetében alakultak ki különféle szerkezeti változatok; miért nem az *akar*, a *szeretne* vagy a *fog* jelenik meg dialektusonként eltérő szerkezetekben.

A szerkezetváltozatok megjelenését azzal magyarázom, hogy a *kell* és a *szabad* tulajdonságai olyan sajátos komplexumot alkotnak, melynek egyes elemei egymásnak ellentmondó követelményekkel járnak együtt. Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására az „univerzális grammatika”, ez az emberi nyelvek közös sajátosságait meghatározó, velünk született nyelvtani rendszer nem tartalmaz „kész” sémát; ezért alakulhattak ki a különféle grammatikaváltozatokban különféle megoldási kísérletek.

A problémák forrása, hogy a *kell* és a *szabad* jelentéstanilag segédigék, sőt, egyes elemzésekben a *kell* prozódiailag is az, mondattanilag viszont – a magyarban nem lévén modális segédigei kategória – a *kell* igeként, a *szabad* pedig igeként vagy melléknévként viselkedik. Ha egy ige és egy neki alárendelt igei kifejezés ugyanarra az eseményre vonatkozik, tehát az alárendelt igei kifejezésnek nincs független ideje és aspektusa, a legkézenfekvőbb megoldás az időjeles igének időjel nélküli (infinitivusi) igei kifejezéssel való bővítése – ahogy ez az *akar* vagy a *szeretne* esetében történik. A *kell* és a *szabad* esetében az okoz nehézséget, hogy személytelen igék. Univerzális grammatikai elv, hogy időjel nélküli ige nem engedélyez nominativusban álló alanyt; ezért egyéb esetadó hiányában a főnévi igenévnek csak odaértett, a főige alanyával vagy tárgyával azonosított, generatív szóhasználatban valamely főmondati bővítmény által „kontrollált” rejtett alanya van. Kontrolláló főmondati bővítmény híján azonban a főnévi igenévnek nem lehet odaértett alanya; hangzó alanyhoz viszont esetadó szükséges. A különféle mondattani változatok ezt a problémát oldják meg különféle módokon.

Írásom 2. részében a címben felsorolt szerkezeti változatok földrajzi megoszlásáról ejtek szót, a 3. részben a *kell* és *szabad* sajátosságait vizsgálom, majd a 4-8. részben az egyes

¹ Köszönetet mondok írásom lektorának fontos megjegyzéseiért, hasznos kérdéseiért és érdekes példáiért.

változatokat elemzem generatív mondattani keretben. A 9. részben összefoglalom megfigyeléseimet.

2. A változatok földrajzi megoszlásáról

A *kell* és *szabad* állítmányokkal előforduló szerkezetfajták földrajzi megoszlásáról nem készült átfogó felmérés; a töredékes szakirodalmi adatokat (például Hegedűs 2003) itt csupán esetleges megfigyelésekkel tudom kiegészíteni. A legáltalánosabbnak a *nekem el kell menni* változat látszik; ezt a magyar nyelvterület egészén mondják. Az *el kellek* (pontosabban *köllök*) *menni* északnyugat-magyarországi: rábaközi és Vas megyei tájnyelvi változat; Kiss Jenő Mihályiból (Kiss 1982a,b), Balogh Lajos pedig Bükről (Balogh 2004) adatolja. Ez a forma a többi dialektusban és a köznyelvben helytelennek minősül. Az általam megkérdezett dél- és nyugat-dunántúli (pécsi, berhidai, celldömölki, győri stb.) beszélők a *nekem el kell menni* változat mellett az *el kell mennem* alakot használják. Paksi és zámolyi adatközlőim nyelvjárásában viszont csak az egész magyar nyelvterületen használatos *nekem el kell menni* változat él. Dél-alföldi informánsaim Szegedről, Szentesről, Békéscsabáról és Bajáról az *el kell mennem* alakot mondták anyanyelvi változatuknak. Északkelet-Magyarországon egészen Budapestig, sőt azon túl, Tatáig, az *el kell mennem* mellett megjelenik az *el kell, hogy menjek* is. Szabolcsban és Kárpátalján ez a domináns változat – kivéve a korábban Máramaros megyéhez tartozó Visket és Aknaszlatinát, ahol az Erdélyben és a moldvai csángók körében általános *el kell menjek* verziót használják. Az *el kell menjek* újabban a magyarországi köznyelvbe is kezd beszivárogni (vö. Posgay 2000). Van azonban egy különbség a szerkezet moldvai/erdélyi és köznyelvi használata között: Erdélyben igekötő nélküli igékkel is lehetséges: *kell dolgozzak, kell siessek*; sőt, igekötős igék esetében sem kötelező az igekötő előrevivése: *kell elmenjek*. A mai Magyarország területén e változatokat nem használják; a *kell elmenjek*-nek csak az *el kell menjek* változata fogadható el, a *kell dolgozzak, kell siessek* helyett pedig a *dolgoznom kell, sietnem kell* szerkezet az általános, melyben az infinitívus kerül a *kell* előtti hangsúlyos helyzetbe.

Összefoglalva az elmondottakat: nem reprezentatív felmérésen alapuló adataim szerint nyugaton és délen (azaz, a Dunántúlon és Dél-Magyarországon) az *el kell mennem*, Keleten (Moldvában és Erdélyben) az *el kell menjek* változat használatos. Az Alföld északkeleti részén (Kárpátalján és Szabolcsban) igekötős igékkel az *el kell, hogy menjek* az uralkodó. Közép-Magyarországon, a budapesti köznyelvet is beleértve mind az *el kell mennem*, mind az *el kell, hogy menjek* elfogadott (bár legtöbb megkérdezett érzett valamiféle stilisztikai különbséget a két alak között). Az erdélyi *el kell menjek* változat is egyre nyugatabbra hatol,

bár használata Erdélyen kívül az igekötős igékre korlátozódik. Az *el köllök menni* csupán az ország északnyugati, német nyelvterülettel érintkező részén fordul elő.

3. A *kell* és a *szabad* sajátosságai

A *kell* és a *szabad* modális igék (pontosabban a *szabad* igeként és melléknévként is elemezhető – vö. *szabadott, szabadna*). Eseményt jelölő állítmánnyal kapcsolódnak össze; annak modalitását (szükségességét, bizonyosságát, illetve lehetőségét) fejezik ki. Ők maguk azonban nem jelölnek külön eseményt külön szereplőkkel; tehát **jelentéstanilag segédigék**. A *kell*-nek/*szabad*-nak és az őt bővítő igei kifejezésnek nincs egymástól független, külön ideje. A valószínűséget kifejező episztemikus *kell* és az őt bővítő igei kifejezés mindig egyidejű – 1. (1), és a szükségességet kifejező deontikus *kell* és az őt bővítő igei kifejezés ideje is átfedésben van (a beágyazott igei kifejezés nem lehet előidejű a főigéhez képest) – 1. (2). Egyetlen eseményről lévén szó, a két ige nemcsak az igeidőben, hanem az aspektusban is osztozik: ha a *kell*-t bővítő igei kifejezés atelikus, a szükségességhez sem rendelünk végpontot (2); ha telikus, az esemény végpontja egyszersmind a szükségesség végpontját is jelenti (3).

- (1) Ásítóznak; álmosnak kell lenniük.
- (2) Tanulnom kell.
- (3) Meg kell tanulnom a verset.

Szendrői (2004) amellett érvel, hogy a *kell* **prozódiailag is segédige** jellegű; nem viselhet kifejezéshangsúlyt. Minthogy semleges mondatban a komment kifejezéshangsúlya (mely általában a mondat főhangsúlya is) a komment élén álló igeire esik, semleges mondat kommentje nem kezdődhet *kell* igével. Ilyenkor igemódosító infinitívus esetén az igemódosítót, igemódosító nélküli infinitívus esetén magát az infinitívust kell a *kell* elé, főhangsúlyos helyzetbe emelni. E művelet az igeként használt *szabad* esetében is lehetséges, de nem kötelező.

- (4) a. ?*Kell megvárni a vonatot.
b. ?*Kell megvárunk a vonatot.
c. ??Kell, hogy megvárjuk a vonatot.

- (5)a. Meg kell várni a vonatot.

- b. Meg kell várnunk a vonatot.
- c. Meg kell, hogy várjuk a vonatot.

- (6)a. ?Kell sietni. (7)a. Sietni kell.
- b. ?Kell sietnünk. b. Sietnünk kell.
- c. ?Kell, hogy siessünk.

Ugyanakkor a magyar alaktanban és mondattanban – mint Kenesei (2000) bizonyítja – modális segédigék nincsenek; a *kell* és *szabad* mondattanilag főigeként viselkedik. Az univerzális grammatika elsődleges eszköze egy ige és az őt bővítő igei kifejezés időbeli és aspektuális egységének kifejezésére a beágyazott VP időjel nélküli főnévi igenévként való megfogalmazása. Azonban ezt a szerkezeti lehetőséget is korlátozza a *kell* és a *szabad* egy további sajátága. Univerzális grammatikai elv, hogy minden hangzó bővítménynek esetre van szüksége, továbbá, hogy az alany nominativusát az időjel osztja. Minthogy az időjel nélküli ige nem ad alanyának nominativust, a főnévi igenévnek egyéb esetadó hiányában csak odaértett, a főige alanyával vagy tárgyával azonosított, generatív szóhasználatban egy főmondati bővítmény által „kontrollált” rejtett alanya lehet. (8a)-ban például az infinitívus rejtett alanyát a főmondati alany, (8b)-ben a főmondati tárgy kontrollálja.² Kontrolláló hiányában az infinitívus csak általános vagy határozatlan értelmű rejtett PRO alanyt enged meg (8c).

- (8)a. Péter_i szeretne_i [PRO_i hazamenni]
- b. Éva látta Pétert_i [PRO_i hazamenni]
- c. Nem szabad [PRO hazudni]

² Felmerülhet, hogy (8b)-ben nem tárgyi kontrollról, hanem accusativus cum infinitivóról van szó, azaz, a kiinduló szerkezetben a *Pétert* nem a főmondat, hanem a beágyazott mondat része. Ez a hipotézis a következőképpen cáfolható: Az (i) alatti mondat nem az (ii), hanem az (iii) alatti mondattal azonos jelentésű (míg (ii) akkor is igaz lehet, ha a napot magát nem láttam, csak a fényét, (i) és (iii) ebben a helyzetben hamis).
 (i) Láttam a napot felkelni.
 (ii) Láttam, hogy felkelt a nap.
 (iii) Láttam a napot, amint felkelt.

Tóth (2000) a következő tesztet javasolja a kérdés eldöntésére: legyen az accusativusban álló főnévi kifejezés egy alanyi idiómarszlet, pl. *a kibújt a szög a zsákból* idióma *szög* eleme. Ha ez a kifejezés megtartja idiomatikus jelentését, akkor a beágyazott mondat alanya. Ha nem, akkor a főmondat tárgya. Vö.
 (iv) Láttam a szöget kibújni a zsákból.

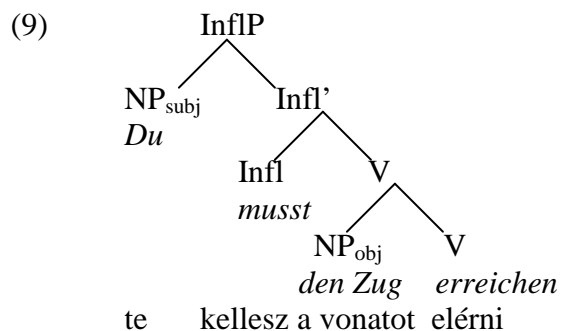
E példában a *szög*-nek csak konkrét, nem-idiomatikus jelentése van, tehát a főmondat tárgya.

A *kell* és a *szabad személytelen ige*; tehát infinitivusi alany számára nem nyújt kontrollálót. Kontrolláló főmondati bővítmény híján a főnévi igenév alanya nem utalhat konkrét egyénre vagy egyénekre – hacsak nincs valamely egyéb, hangzó alanyt engedélyező esetadó a mondatban.

Ezeknek az ellentmondásoknak a feloldására (két ige \leftrightarrow egyetlen esemény; beágyazott infinitivus \leftrightarrow az infinitivusi alanyt kontrolláló bővítmény hiánya) az univerzális grammatika nem ad kész sémát, de kínál eszközöket. Ezekből a magyar nyelv különféle nyelvjárási változatai eltérő módon válogatnak.

4. A segédigés változat

A modális igeek sok nyelvben nemcsak szemantikailag önállótlanak (nem jelölvén külön eseményt), hanem alaktanilag és mondattanilag is segédigeként viselkednek. A mondatszerkezetben nem igei csomópont alatt, egy összetett mondat főmondati régensének helyén található, hanem az őket bővítő lexikális igével egy tagmondatban, az időjelet hordozó segédige helyén. Tekintsünk egy német példát:

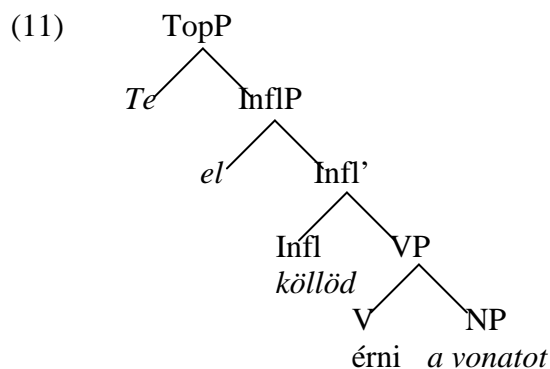

A magyar köznyelvben ez a lehetőség nem létezik. A magyar alaktanból hiányzik a módbeli segédigék osztálya, és a magyar nyelv szintetikus jellegének megfelelően a magyar mondattanra sem jellemző az inflexiók toldalékok (az időjel és a személyrag) segédigei hordozóval való összekapcsolása.³ Az északnyugat-magyarországi nyelvjárást kivétel képez; itt a *kell* mondattanilag is segédigeként viselkedik. Nem személytelen tehát, hanem számban és személyben a lexikális ige alanyával, határozottság tekintetében pedig a lexikális ige tárgyával egyezik:

³ Kenesei (2000) amellett érvel, hogy a magyar köznyelvben is van segédigés szerkezet, azonban a köznyelv csak három segédigei kategóriájú elemet ismer: a *fog* és *szokott* temporális segédigéket, valamint a *talál*-t. Kádár (2006) és Ürögdi (2006) szerint az ige-névszói állítmány igei része is az Infl csomópont alá beillesztett segédige; nincs más szerepe, mint hogy a testes időjelet, testes módjelet és/vagy testes személyragot hordozza.

(10) én el köllök érni egy vonatot	mi el köllünk érni egy vonatot
te el köllesz érni egy vonatot	ti el köllötök érni egy vonatot
ő el köll érni egy vonatot	ők el köllenek érni egy vonatot
én el köllöm érni a vonatot	mi el kölljük érni a vonatot
te el köllöd érni a vonatot	ti el köllitek érni a vonatot
ő el köll i érni a vonatot	ők el köllik érni a vonatot

E mondatokban a segédige ugyanazt a szerkezeti helyet foglalja el, mint a németben. (Egyéb tekintetben vannak szembetűnő különbségek a két mondat szerkezet között; például a tárgy a németben megelőzi, a magyarban követi az igét; a segédigét közvetlenül megelőző, ún. Infl-specifikáló pozíciót a németben az alany, a magyarban az igekötő foglalja el stb.)

A (11) alatti, feltehetőleg német hatásra kialakult mondat szerkezetbe a *szabad* nem illeszthető be – minden bizonnyal azért, mert e nyelvjárásban a *szabad* melléknévként elemződik; nem engedi meg az igeként való toldalékolást, azaz, a *szabadam*, *szabadod*, *szabadja*, *szabadok*, *szabadsz* stb. alakokat.

A *kell* e nyelvváltozatban is hangsúlykerülő: igekötő nélküli mondatban a főige és a segédige szórendje megfordul – némileg hasonlóképpen, mint a német alárendelt mondatban: *Dolgozni köllök*.

5. A kontrollós változat

Ha két ige ugyanarra az eseményre vonatkozik, azaz, ha az alárendelt igének nincs független ideje (mivel a főrendelt ige idejéhez van lehorgonyozva), akkor az univerzális grammatika kínálta legkézenfekvőbb megoldás az alárendelt igei kifejezésnek időjel nélküli főnévi igeneves kifejezésként való megfogalmazása. A főnévi igeneves kifejezés időjel nélküli

alárendelt mondatnak minősül (hiszen, ha kötőszava nincs is, tartalmazhat tagadást, kérdést (*János szeretne [nem felszólalni]*; *János nem tudta [kinek címezni a levelet]*); és az igei régens ugyanúgy kiosztja benne a tematikus szerepeket, mint egy időjeles mondatban tenné).

Az időjel nélküli igeinek is van alanya, mely az igtől agensi, experiensi vagy téma szerepet kap. Azonban az infinitivusi alanyt csak rejtett, odaértett névmás (PRO) képviselheti – mivel a hangzó alanynak esetre volna szüksége, és itt hiányzik a nominativust engedélyező időjel. A PRO alany referenciáját a főmondati alany vagy tárgy „kontrollálja”. A (12) alatti példákban a főmondati alany a kontrolláló:

(12)a. $János_i$ szeretne [nem felszólalni PRO_i]

b. $János_i$ nem tudta [kinek címezni PRO_i a levelet]

A *kell* és a *szabad* esetében problémát jelent, hogy személytelen és intranszitiv predikátumokról lévén szó, nincs sem alanyuk, sem tárgyuk, mely az infinitivus alanyát kontrollálhatná. Ugyanakkor az efféle személytelen predikátumok megengednek egy dativusi bővítményt, mely a predikátum jelölte állapot érintettjére utal. E választható főmondati bővítmény szerepelhet a magyarban a főnévi igenév alanyának kontrollálójaként. Az alábbi kontrollszerkezet a magyar nyelvterület egészén elfogadott:

(13)a. $Jánosnak_i$ nem kell [elmenni PRO_i]

b. $Jánosnak_i$ nem szabad [elmenni PRO_i]

Szendrői (2004) szerint a *kell* típusú igeik prozódiailag is segédigék; nem viselhetnek kifejezéshangsúlyt. Semleges mondatban tehát nem kerülhetnek a komment élére; az igemódosítónak meg kell előznie őket. Ez a (4)-(7) és (14) alatti példákban tapasztalt igekötő-emelés egyik lehetséges magyarázata.

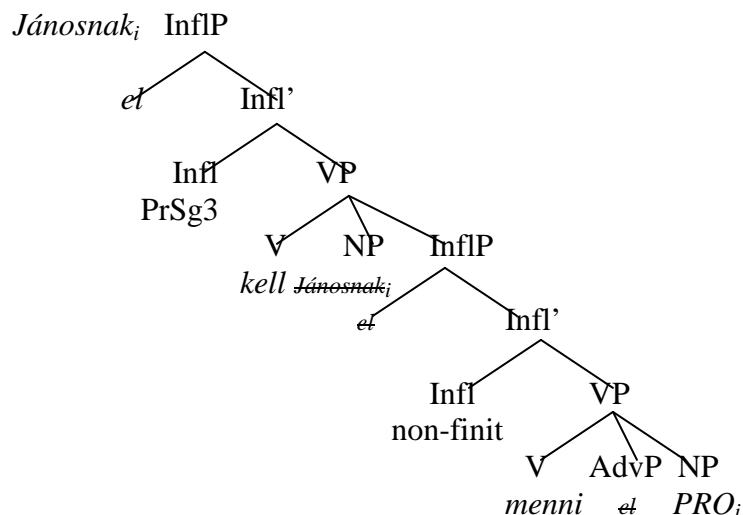
(14)a. $Jánosnak_i$ el kell [menni PRO_i]

b. $Jánosnak_i$ el szabad [menni PRO_i]

Ha az igemódosító felszíni helyét az InFLP kifejezés specifikálójában feltételezzük, akkor a (14a) alatti mondatnak az alábbi szerkezetet kell tulajdonítanunk:

(15) TopP

Érdekes módon az igemódosító csak akkor kerülhet a főige elé, ha az infinitívust nem előzi meg sem fókusz, sem tagadás – vö.

(16)a. **Jánosnak_i* el kell [csak ÖTKÖR menni PRO_i]

b. **Jánosnak_i* el kell [nem menni PRO_i]

Az infinitívusi beágyazott mondat természetesen tartalmazhat fókuszt is, tagadószt is – de ebben az esetben nem emelhető ki belőle az igemódosító – vö.

(17)a. *Jánosnak_i* RITKÁN kell [csak TÍZRE bemenni PRO_i]⁴

b. Csak JÁNOSNAK_i szabad [nem bemenni PRO_i]

Egy logikai szerep nélküli – feltehetőleg az InflP-hez csatolt – kifejezés közbeékelődése ugyanakkor nem akadályozza meg az igemódosító-kiemelést:

(18) *Jánosnak_i* el kell [egy csomagért menni PRO_i]

Az igemódosító tehát csak akkor emelhető ki a *kell*, illetve *szabad* előtti Infl-specifikáló pozícióba, ha nem keresztez FocP-t vagy NegP-t.

A *kell* elé való igekötő-kiemelésnek másik magyarázata is lehetséges. Az InflP specifikálójába, az ige elé kerülő elem határozza meg a mondat aspektusát. Minthogy a fő- és

⁴ Mint köztudott, igeneves kifejezésben a fókusz és a tagadás nem fordítja meg kötelezően az igekötő-ige sorrendet.

a beágyazott mondat egy ugyanazon aspektusban osztoznak (kivéve, ha a főmondat is, az infinitivus is külön-külön fókuszot és/vagy tagadást tartalmazó, maximálisan kiterjesztett mondat), logikusnak látszik, hogy a mondategészre kiterjedő aspektust a főmondatban jelöljük, azaz, a telicizáló/perfektivizáló igekötőt a főmondati InflP specifikálójába vigyük. E felfogásban az igekötő első lépésként akkor is a *kell* elé kerül, ha később a *kell*-t magához vonzza egy főmondati fókusz vagy tagadás:

(19) Jánosnak_i [_{NegP} nem kell [_{InflP} haza kell [_{InflP} haza menni PRO_i]]]

Az aspektuális magyarázat mellett és a prozódiai magyarázat ellen szól, hogy amikor a mondat aspektusa atelikus/imperfektív, az igekötő nem kerülhet a *kell* ige elé:

(20)a. Kellett másznunk fel(felé) vagy két órát, mire elértük a menedékházat.
 vö. b. *Fel kellett másznunk vagy két órát, mire elértük a menedékházat.

6. Egy sajátosan magyar megoldás: a személyragos főnévi igenév

A *nekem el kell mennem* személyragos főnévi igeneves szerkezetben – a *nekem el kell menni* szerkezettel ellentétben – a *kell* igenek nincs dativusi határozója, tehát általa kontrollált infinitivusi PRO alanyról sem lehet szó. A dativusban álló főnévi kifejezés maga a személyragos infinitivus alanya, azaz, a mondat az alábbi szerkezetre vezethető vissza:

(20) Kell [elmennem nekem]

Vessük ezt össze a ragozatlan infinitivust tartalmazó *nekem el kell menni* mondatnak tulajdonított kiinduló szerkezettel:

(21) kell nekem_i [elmenni PRO_i]

E szerkezetek elemzésében Tóth (2000) megfigyeléseire és empirikus általánosításaira támaszkodom, bár eltérő következtetéseket vonok le belőlük.

Azt az állítást, hogy a személyragos főnévi igenév melletti dativusi főnévi csoport nem a főige, hanem a főnévi igenév vonzata, kétféle bizonyíték támasztja alá. Egyrészt abban az esetben, amikor a dativusi NP biztosan a főnévi igenévhez tartozik, amikor tehát a kontroll kizárt, az igenév mindig személyragos. Másrészt abban az esetben, amikor a határozóragos

NP biztosan a főmondati predikátum vonzata, amikor tehát bizonyos a kontroll, az igenév nem lehet személyragos.

Az előbbi esetet az episztemikus, valószínűséget kifejező *kell* igével illusztrálom, mely jelentésénél fogva nem enged meg dativusi határozót, így a mellette álló dativusi NP bizonyosan az igenév vonzata. Ha igaz az, hogy a főnévi igenévi kifejezésbe tartozó, ott alanyként szereplő dativusi NP mindig személyragos igenévvel jár együtt, akkor az episztemikus *kell*-t bővítő igeneves kifejezés mindig személyragos lesz. Valóban ezt tapasztaljuk:

(22)a. Nem nyitott ki a trafik; a trafikosnőnek betegnek kell lennie.⁵

b. *Nem nyitott ki a trafik; a trafikosnőnek betegnek kell lenni.⁶

A másikfajta bizonyítékkal az *Illetlenség tőled így viselkedni* típusú mondatok szolgálnak. Ebben az esetben nem lehet kétséges, hogy az ablativusi NP a fő predikátum vonzata, nem pedig az infinitívus alanya. Az infinitívusi alany itt az ablativusi NP-től kontrollált PRO. Ha a személyragos infinitívus mindig dativusban álló infinitívusi alannal jár együtt, e szerkezetben a PRO infinitívusi alany csak személyrag nélküli infinitívussal fordulhat elő. Mint a (23b) példa mutatja, valóban ez a helyzet. Ugyanakkor, ha az ablatívust datívusra cseréljük, a vonzat tartozhat az igenévhez, és lehetséges a személyragos infinitívus – 1. (23c).

(23)a. Illetlenség lenne tőled_i [elkésni PRO_i]

b. *Illetlenség lenne tőled [elkésned]

c. Illetlenség lenne [neked is elkésned]

A deontikus (szükségességet kifejező) *kell* és a *szabad* esetében a dativusi NP kétféleképpen elemezhető: képviselheti akár a *kell*, illetve *szabad* 'érintett' szerepű vonzatát, mint a (21) alatti szerkezetben, akár a *kell/szabad* infinitívusi bővítményének alanyát, mint a (20) alatti szerkezetben. Az előbbi esetben a (23a) alattihoz hasonló kontrollós szerkezetről van szó: az infinitívus alanya odaértett PRO; a kontrolláló dativusi esete az 'érintett' tematikus szerepet jelölő szemantikai eset.

⁵ Ürögdi (2006) szerint a névszói predikátum minden olyan esetben *-nak/nek* ragot kap, amikor nincs közvetlenül FinP-nek/TenseP-nek alárendelve; ez magyarázza a *betegnek -nak/nek* ragját.

⁶ Tóth (2002) és Kádár (2006) adatai szerint a magyar beszélők olykor személyrag nélküli infinitívussal is elfogadják az episztemikus *kell*-t. Véleményem szerint ilyenkor a szükségességet kifejező, deontikus *kell* interferenciájáról van szó. Amikor a deontikus olvasat teljességgel kizárt, mint a (21a) alatti és az (1) alatti példákban, a személyrag kötelező.

Amikor a *kell*-nek, *szabad*-nak nincs dativusi vonzata, akkor kontrolláló hiányában az infinitivus alanya nem lehet odaértett PRO; hangzó alanyra van szükség. A hangzó alany feltétele, hogy esethez jusson. Nominativust nem kaphat, hiszen az infinitivusnak nincs időjele, és accusativus cum infinitivóról sem lehet szó, mivel a főige nem tranzitív.

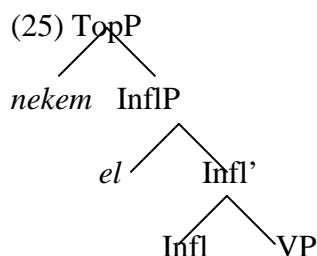
Elemzésemben (l. É. Kiss 2001) ilyenkor a főnévi igenév toldaléka szolgál esetadóként.

A személyragos főnévi igenév névszói, birtokviszonyjelből és személyragból álló toldalékot visel.⁷ A birtokviszonyjel esetadó szerepű; vonzatossá teszi az általa jelölt névszót: birtokost rendel hozzá, melynek dativusi esetet. Így például a *könyv* főnévvel ellentétben a *könyve* birtokost vonzó vonzatos főnév, melynek bővítménye dativusi esetet kap (*Jánosnak a könyve*).⁸

A (20) alatti szerkezetben tehát a főnévi igenév alanya az igenéven megjelenő birtokviszonyjeltől kap (dativusi) esetet. A főnévi igenév alanya – illetve bármelyik bővítménye vagy szabad határozója – kiemelhető a főmondat topik- vagy fókuszpozíciójába. A *kell*, hacsak nem előzi meg fókusz vagy tagadás, e szerkezetben is igemódosítót kíván maga elé. Az infinitivus igemódosítója ez esetben is csak akkor emelhető ki a főmondatba, ha nem kell fókuszt vagy tagadást kereszteznie. Például:

- (24) a. Nekem el kell [mennem]
 b. Nekem el kell [a piacra mennem]
 c.*Nekem el kell [csak ÖTRE mennem]
 d.*Nekem el kell [nem mennem]

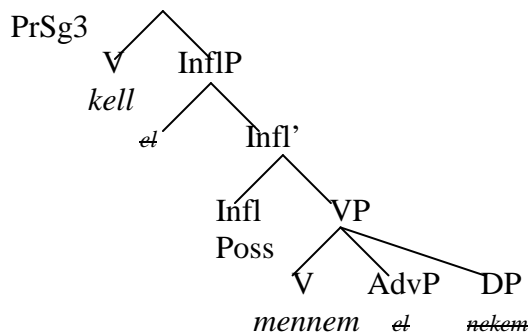
Íme (24a) ágrajza:

⁷ Melcsuk (1964), Szabolcsi (1992), Bartos (2000) stb. nyomán azt feltételezem, hogy a birtokszó toldaléka két morféma olykor világosan elkülönülő, olykor fuzionáló együttese. Különösen világos a birtokviszonyjel és a személyrag különállása többes birtokos esetén, amikor közéjük ékelődik a birtoktöbbsesítő jel:

(i) könyv-e-i-m könyv-e-i-nk
 könyv-e-i-d könyv-e-i-tek
 könyv-e-i-0 könyv-e-i-k

⁸ É. Kiss (1998)-ban amellettt érvelek, hogy a birtokos bővítmény esetragja a magyarban – sok más nyelvhez hasonlóan – a dativus. Az ún. birtokos jelző módosítóí/specifikálóí pozícióba kerülén elveszíti esetragját.

E szerkezet – a (15) alatti kontrollos szerkezettől eltérően – birtokviszonyjeles inflexiót tartalmaz. A birtokviszonyjeles inflexió az időjeles inflexióhoz hasonlóan esetadó képességgel bír, csak nem nominativust, hanem dativust oszt.

7. *Hogy*-kötőszós kötőmódú beágyazott mondat

Arra az esetre, amikor egy alárendelt ige ugyanarra az eseményre vonatkozik, mint a főige, azaz, az alárendelt mondat ideje a főlérendelt mondat idejének függvénye, az időjel és személyrag nélküli infinitivus mellett egy másik megoldást is kínál az univerzális grammatika: az úgynevezett kötőmódot. A kötőmódban álló ige véges: személyragot és kötőmódjelet visel. Az ún. kötőmódjel valójában a függőidő jeleként funkcionál; azt fejezi ki, hogy az általa jelölt ige a főige idejével egyidejű vagy hozzá képest jövő idejű eseményre utal. A jelen- és múltidőjelhez hasonlóan a függőidőjel is nominativusi esetet oszt az alanyak, azaz, a kötőmódú mellékmondatban is van nominativusi hangzó alany.

Azok a nyelvek – mint például a magyar –, melyek mind az infinitivust, mind a kötőmódot ismerik, általában abban az esetben alkalmaznak infinitivust, ha a főige és az alárendelt ige alanya ugyanaz (pl. *János el akar menni*), és abban az esetben alkalmaznak kötőmódot, ha a két alany különböző (pl. *Én azt akarom, hogy János elmenjen*) – vö. Farkas (1992a, 1992b). A személytelen igés szerkezet, melyben a főmondat nem tartalmaz alanyt, a mellékmondat viszont igen, e két eset közül egyikkel sem azonos, de mindkettővel rokonítható – tehát nem meglepő, hogy Kárpátalján, Északkelet-Magyarországon és a budapesti köznyelvben a *kell* és a *szabad* akár infinitivussal, akár kötőmódú mellékmondatokkal állhat. Ha a főige előtt nem áll fókusz és/vagy tagadószó, e szerkezetben is a beágyazott ige igemódosítója kerül a főige elé – a *kell* esetében kötelezően, a *szabad* esetében választhatóan:

(26)a.??Kell, hogy elérjük a vonatot.

b.(?) Szabad, hogy elolvassam ezt a könyvet?

(27)a. El kell, hogy érjük a vonatot.

b. El szabad, hogy olvassam ezt a könyvet?

Ha a kötőmódú ígének nincs kiemelhető igemódosítója, a mondat enyhén jelölt lesz:

(28) ?Kell, hogy siessünk.

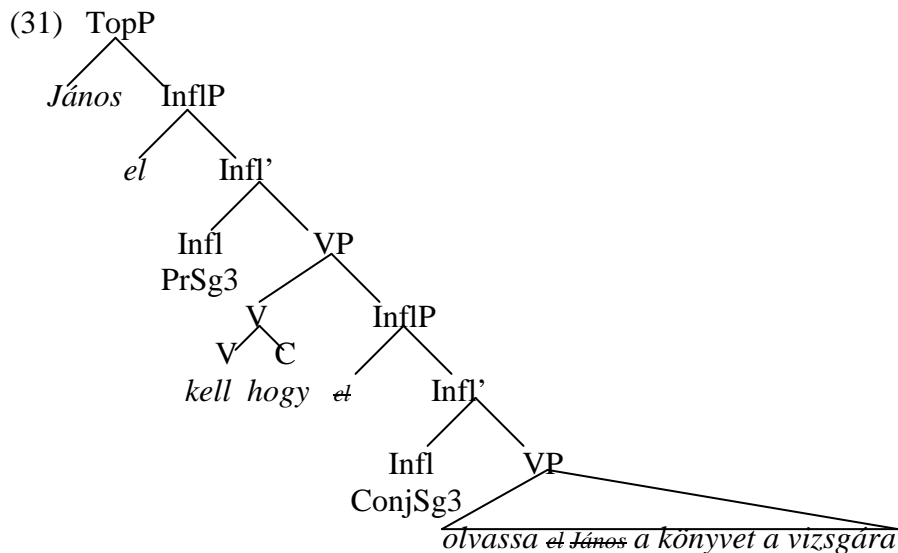
A közbeékelődő tagadás vagy fókusz *hogy*-kötőszós kötőmódú mondatból is megakadályozza az igemódosító-kiemelést – ugyanakkor a közbeékelődő *hogy*-kötőszón és egy-két közbeékelődő nem operátor-szerepű kifejezésen át emelhető az igemódosító:

- (29) a. El kell, hogy érje János a vonatot.
b. ?El kell, hogy **János** érje a vonatot.
c. *Le kell, hogy **ne** késse János a vonatot.
d. *El kell, hogy **CSAK A VONATOT** érje János.

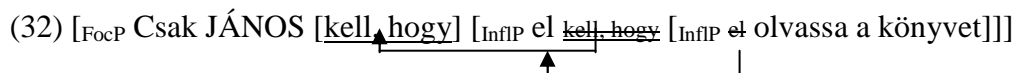
Az a tény, hogy a *hogy* kötőszó nem akadályozza meg az igemódosító kiemelését, váratlan. A véges tagmondatból való topik- és fókuszkiemelés sok nyelvből ismert, és a magyarban is általános jelenség, azonban a véges tagmondatból való igemódosító-kiemelés lényegében e szerkezetre korlátozódik. Kérdés, hogy itt mi teszi lehetővé. Közelebb vihet a jelenség megértéséhez az a tény, hogy az igemódosító-kiemelés feltétele a *kell/szabad* és a *hogy* közvetlen szomszédossága. Vessük össze a (30) alatti példákat! (30a)-ban a *kellene* és a *hogy* közé módhatározószó ékelődik (a mondat bizonyára azért fogadható el prozódiaileg, mert a módhatározószó viseli a főhangsúlyt). Mint (30b) mutatja, az igemódosító nem emelhető ki a főmondatba. Az igemódosító kiemelése csak abban az esetben lehetséges, ha a *nagyon*-t elmozdítjuk a *kell* és a *hogy* közül, amint az (30c)-ben történik.

- (30)a. Kellene **nagyon**, hogy elolvassa János a könyvet a vizsgára.
b. *El kellene **nagyon**, hogy olvassa János a könyvet a vizsgára.
c. János **nagyon** el kellene, hogy olvassa a könyvet a vizsgára.

Annak a ténynek, hogy a *hogy* kötőszó csak a *kell*-lel való közvetlen szomszédossága esetén nem gátolja az igekötőkiemelést, az lehet a magyarázata, hogy ilyenkor a *kell* és a *hogy* mintegy összeolvad, egyetlen fejet alkot, a következőképpen:

Az igekötőkiemelést e szerkezet esetében is kétféleképpen magyarázhatjuk. Kiválthatja az igekötőkiemelést a *kell*, ill. *szabad* hangsúlykerülő volta, vagy a főmondatban való aspektusjelölés igénye. Ez utóbbi esetben a főmondati fókusz tartalmazó szerkezet, például a *Csak János kell, hogy elolvassa a könyvet* mondat levezetése a következő: az *el* a főmondati InflP specifikáló pozíciójába kerül, a mondat egész telikusságát/befejezettségét jelölendő. A főmondati fókusz magához vonzza a *kell* igét – méghozzá a vele összeolvadt *hogy* kötőszóval együtt. Azaz:

8. A balkáni megoldás: redukált kötőmódú beágyazott mondat

A balkáni nyelvekben: a románban, bulgárban, görögben és albánban köztudomásúlag nincs infinitivus; az infinitivusi kifejezés helyét a kötőmódú véges mondat vette át (l. Dobrovie-Sorin (2001), Roussou (2001) és Krapova (2001)). Ha az ilyen beágyazott mondatnak a főmondatétól eltérő, saját alanya van, a magyar kötőmódú beágyazott mondattal egyenértékű; ha nincs külön hangzó alanya, a magyar infinitivusi kifejezésnek felel meg.

A balkáni nyelvekben a kötőmódú alárendelt mellékmondatnak van egy teljes és egy redukált változata. A teljes változat kötőszóval (például a románban *ca*-val) kezdődik, melyet szabad határozók és bővítmények követhetnek. Az ige előtt kötőmódjelölő partikula (a románban *să*) áll. A redukált változatban hiányzik a kötőszó, és valamennyi bővítmény és szabad határozó követi az igét; így a tagmondat a kötőmód-partikulával kezdődik.

Figyeljük meg Dobrovie-Sorin (2001) román példáit! Az (a) mondatok teljes kötőmódú mellékmondatot tartalmaznak. A (b) mondatokban elmarad a kötőszó, de megmarad a

kötőmódú ige előtt egy szabad határozó vagy bővítmény, így ezek a példák helytelenek. A (c) mondatok a redukált változatot képviselik. A kötőmódú igével kezdődő mellékmondatokban a kötőszó nem tehető ki.

- (33) a. Vreau ca mâine să vină Ion.
akarom hogy holnap CONJ jöjjön Ion
b.*Vreau mâine să vină Ion.
c. Vreau să vină Ion mâine.
'Akarom jöjjön Ion holnap.'

- (34) a. Doresc ca pe Ion să-l examineze Popescu.
kívánom hogy Iont CONJ-öt vizsgáztassa Popescu
b.*Doresc pe Ion să -l examineze Popescu.
c. Doresc să-l examineze Popescu pe Ion.⁹
'Kívánom vizsgáztassa Iont Popescu.'

A Moldvában és Erdélyben általános és a köznyelvben is terjedőben lévő *El kell menjek* szerkezetváltozat nyilvánvalóan a balkáni redukált kötőmódú mellékmondat megfelelője; a Balkánról nyugatra terjedő Sprachbund-jelenség. E szerkezetben is szomszédos a főige és a kötőmódú alárendelt ige (35a). A gyűjtött példákban nem ékelődik semmi közéjük – bár rákérdéskor az informánsok egy logikai funkció nélküli (feltehetőleg InfIP-hez csatolt) összetevő közbeékelődésekor sem utasítják el a szerkezetet (35b). A beágyazott mondatnak mindenesetre hiányzik a „bal perifériája”: a beágyazott ige előtt nem lehet fókusz (35d) és tagadás (35e), és kvantor jelenléte is marginálissá teszi a mondatot (35c):

- (35) a. El kell [érje János a vonatot]
b.?El kell [**János** érje a vonatot]
c.??El kell [**mindenki** érje a vonatot]
d.*El kell [**CSAK JÁNOS** érje a vonatot]
e.*Le kell [**ne** késsük a vonatot]

⁹ Dobrovie-Sorin (2001) szerint vitatott, hogy a *să* csupán kötőmódjelölő partikula, vagy alárendelő kötőszói szereppel is bír; olyan kötőszó, mely inkorporálódik az őt követő igébe. Ha a *să* kötőszóként is elemezhető, akkor esetleg az *el kell, hogy menjek* szerkezetnek is a román, illetve balkáni minta lehet a forrása; a *hogy* talán a *să* megfelelője a magyar változatban. A kérdés eldöntéséhez ismerni kellene az *el kell, hogy menjek* szerkezet történetét, felbukkanásának helyét és idejét.

A kvantornak, fókusznak és tagadásnak a főmondat bal perifériáján kell megjelennie:

- (36) a. **Mindenki** el kell érje a vonatot.
b. Csak JÁNOS kell elérje a vonatot.
c. **Nem** kellene lekéssük a vonatot.

A moldvai és erdélyi magyar nyelvváltozatokban a *kell* nem hangsúlykerülő, tehát a szóban forgó szerkezet igemódosító nélküli beágyazott igével is tökéletes:

- (37) a. Kell [siessen János a vonathoz]
b. János kell [siessen a vonathoz]

Ugyanakkor igemódosító igék esetében e szerkezetben is igemódosító-emelés történik – lásd a (35a-b) alatti példákat. Minthogy a romániai nyelvjárásokban a *kell* nem hangsúlykerülő ige, itt az igekötőemelést csak azzal magyarázhatjuk, hogy a beágyazott mondatnak nemcsak független ideje nincs, hanem független aspektusa sem; így az aspektuális szerepű igemódosítónak a főmondati aspektusjelölő helyén, a főmondati InFlP specifikálójában kell állnia. Ott található főmondati fókusz vagy tagadás jelenlétében is; a ragozott igét mögüle emeljük ki a tagadószó vagy fókusz mellé:

- (36) János nem kell el ~~kell~~ olvassa ezt a könyvet.

9. Összefoglalás

E tanulmányban a *kell* és *szabad* predikátumokkal előforduló szerkezetváltozatokat elemeztem és vettem össze. A szerkezetváltozatok létét arra vezettem vissza, hogy a *kell* és a *szabad* olyan ellentmondásos tulajdonságokkal bír, melyek következményeinek összehangolására az univerzális grammatika nem ad kész megoldást. Az ellentmondások részben abból fakadnak, hogy a *kell* és a *szabad* jelentéstanilag segédigék, a *kell* prozódiailag is az; mondattanilag azonban főigeként viselkednek. A problémák másik forrása, hogy a *kell* és a *szabad* személytelen predikátumok. Így bár a 'két ige, egy esemény' problémára az időjel nélküli infinitivus használata megoldást nyújthatna, nincs főmondati alany vagy tárgy, mely infinitivusi vonzatuk rejtett alanyát kontrollálhatná.

E problémahalmaz megoldásához a különféle magyar nyelvváltozatok az univerzális grammatika eszköztárának más-más elemeit veszik igénybe. Az északnyugat-magyarországi nyelvváltozat a mondattanban is segédigeként kezeli a *kell*-t (*Én el köllök menni*). A mai Magyarország területén legelterjedtebb szerkezet (*Nekem el kell menni*) kontrollt alkalmaz; a *kell* és *szabad* mellett választhatóan megjelenő dativusi NP-t használja fel a rejtett infinitivusi alany kontrollálójaként. A személyragos infinitivusi szerkezet esetében (*Nekem el kell mennem*) a dativusi NP az infinitivus alanya; dativusi esetét az infinitivuson megjelenő birtokos inflexiótól kapja. Nominativusi esetet akkor kaphat az alárendelt ige alanya, ha az ige nem infinitivusban, hanem kötőmódban áll. Északkelet-Magyarországon és a budapesti köznyelvben a *kell* és a *szabad* redukált, fókusz és tagadás nélküli *hogy*-kötőszős mellékmondatokkal bővül; ebből *kell* semleges mondatban az igemódosítót a főige előtti főhangsúlyos helyzetbe kiemelni (*El kell, hogy menjek*). Erdélyben és Moldvában még redukáltabb a *kell*-hez, illetve *szabad*-hoz csatlakozó kötőmódú mellékmondat: kötőszőt sem tartalmaz (*El kell menjek*).

Bár csak az északnyugat-magyarországi segédigés szerkezet képvisel egyszerű mondatot, a többi változatra is a részleges tagmondat-unió a jellemző. A beágyazott ige igemódosítója akkor kerül a főige elé, ha a beágyazott (infinitivusi vagy kötőmódú) tagmondatnak hiányzik a „bal perifériája”: nem tartalmaz tagadást, fókusz és kvantort, azaz, a beágyazott ige lényegében szomszédos a főigével. Az északkelet-magyarországi és a budapesti nyelvváltozatban a két ige közé ékelődő *hogy*-kötősző feltehetőleg inkorporálódik az őt közvetlenül megelőző főigébe.

Az egymás mellett élő szerkezetváltozatok tehát a tagmondatunió különféle megvalósulásai. Földrajzi megoszlásuk a nyelvek egymásra hatását, a nyelvi változatok és nyelvi változások kialakulását és terjedését is példázza. A némettel analóg segédigés megoldás a német nyelvterülettel érintkező Északnyugat-Magyarországon alakult ki. A Balkánon általános redukált kötőmódú beágyazott mondatos szerkezet Moldova és Erdély felől terjed nagyon gyorsan a nyugati magyar nyelvterületek felé. E kontaktusváltozatok meggyökeresedésének táptalaja a kiterjedt magyar-német, illetve magyar-román kétnyelvűség lehetett. Annak a ténynek, hogy a némettel analóg változat megrekedt egy viszonylag szűk területen, a balkáni változat viszont egyre terjed, az lehet a magyarázata, hogy az előbbi idegen a sztenderd, segédigét nem használó, szintetizáló magyar mondatszerkezettől; az utóbbi viszont a magyar mondattanban egyébként is használatos eszközökkel él.

Hivatkozások

- Balogh Lajos 2004. *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége. Szombahely.
- Bartos Huba 2000. A főnévi szerkezetek és a toldalékolás. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 669-710.
- Dobrovie-Sorin, Carmen 2001. Head-to-head merge in Balkan subjunctives and locality. In: Rivero, M.-L. – Ralli, A. (szerk.) *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press. Oxford. 44-73.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss K. – Kiefer F. – Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Budapest. Osiris. 17-187.
- É. Kiss Katalin 2001. A főnévi igenév személyragozásának kérdéseiről. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris. Budapest. 42-58.
- Farkas Donka 1992a. Mood choice in complement clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.) *Approaches to Hungarian 4*. JATE. Szeged. 207–224.
- Farkas Donka 1992b. *On obviation*. In: Ivan Sag – Szabolcsi Anna (szerk.) *Lexical Matters*. CSLI. Stanford. 85–109.
- Hegedűs Attila 2003. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.) *Dialektológia*. Osiris. Budapest. 362-375.
- Kádár Edit 2006. A kopula és a nominális mondat a magyarban. Ph. D. értekezés. Babeş–Bolyai Tudományegyetem. Kolozsvár.
- Kenesei István 2000. Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és a vonzat fogalmáról. In: Kenesei István (szerk.) *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Osiris. Budapest. 157-196.
- Kiss Jenő 1982a. *A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1982b. *Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 164. Budapest.
- Krapova, Iliyana 2001. Subjunctives in Bulgarian and Modern Greek. In: Rivero, M.-L. – Ralli, A. (szerk.) *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press. Oxford. 105-126.
- Melcsuk, Igor 1965. A magyar főnév birtokos személyragjainak morfológiai felépítéséről. *Magyar Nyelv* 61: 265-275.
- Posgay Ildikó 2000. The syntactic construction of the type (el) kell menjek in Standard Hungarian and the influence of Transylvanian dialects. *Dialectologia et geolinguistica* 2000: 63-67.

- Roussou, Anna 2001. Control and raising. In: Rivero, M.-L. – Ralli, A. (szerk.) *Comparative Syntax of Balkan Languages*. Oxford University Press. Oxford. 74-104.
- Szabolcsi Anna 1992. *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szendrői, Kriszta 2004. A stress-based approach to climbing. In: É. Kiss K. és Henk van Riemsdijk (szerk.) *Verb Clusters. A study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins. Amsterdam. 205-224.
- Tóth Ildikó 2000. VA and VÁN participles in Hungarian. In: Alberti Gábor és Kenesei István (szerk.) *Approaches to Hungarian 7*. JATEPress. Szeged. 239–256.
- Tóth Ildikó 2000. *Inflected Infinitives in Hungarian*. Ph.D. értekezés, Tilburgi Egyetem.
- Tóth Ildikó 2002. Can the Hungarian infinitive be possessed? In: Kenesei István és Siptár Péter (szerk.) *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 133-160.
- Ürögdi Barbara 2006. Predicate fronting and dative case in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 53: 291–332.

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
MTA Nyelvtudományi Intézet
ekiss@nytud.hu